

Sıfır Toplamlı Oyun: İran'ın Aras Vadisi-Zengezur Jeopolitikaları

Zero-Sum Game: Iran's Geopolitics of Aras Valley-Zengezur

İlhan Oğuz AKDEMİR*, Jila KHAKIKHOEI**

Öz

Aras, sınır teşkil eden ve sınır aşan bir nehirdir. Aras Vadisi, Ermenistan, Azerbaycan, Türkiye ve İran gibi ülkeler arasında geçiş yolu ve doğal sınır olarak işlev görmesi nedeni ile bölgedeki çeşitli ülkeler için farklı stratejik öneme sahiptir. Vadi bölgesel ve küresel aktörler için de farklı jeopolitik anlamlar ifade etmektedir. Ermenistan için ekonomik ve enerji bağlantılarının yanı sıra Azerbaycan'ın lojistik ve enerji kaynaklarına erişimi ve coğrafi bütünlüğünü sağlaması belirleyicidir. Türkiye için ticaret, ulaşım koridoru ve Orta Asya'ya erişim olarak değerlidir. Çin'in "Kuşak-Yol" projesi açısından Orta Asya'ya ulaşım sağlama potansiyeli taşırken, ABD'nin Batı ve Orta Asya politikaları ve Hazar Denizi Enerji kaynaklarına erişim isteği ve ticaret yollarını denetleme siyaseti ön plandadır. Rusya için Güney Kafkasya'yı uzaktan kontrol ve bölgede İran ile irtibat kurma açısından vazgeçilmezdir. Aras Vadisi, İran için ekonomik, ticari ve güvenlik açılarından kritik bir bölgedir. Vadideki enerji kaynaklarının ulaşım yolları, İran'ın ekonomisini ve bölgesel güvenliğini etkilemektedir. Enerji kaynaklarına erişim, ticaretin genişlemesi ve altyapı projeleri İran'ın ekonomik kalkınmasını destekleyebilir. Aras Vadisi üzerinden gerçekleştirilecek ulaşım ve ticari faaliyetleri, İran'ın Orta Asya ve hatta Çin'e ulaşımını kolaylaştırarak bölgesel güç olma potansiyelini artırabilir. İş birliği ve diyaloglar, bölgesel istikrarı ve güvenliği güçlendirerek İran'ın çıkarlarına hizmet edebilir. Bu çalışmanın amacı, Aras Vadisi'nin İran için potansiyel faydalarını belirlemektir. Değeri vurgulanarak vadideki potansiyelin en iyi şekilde değerlendirilmesi ve bölgedeki ekonomik, ticari ve güvenlik faktörlerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Çalışma; İran İslam Cumhuriyeti'nin Aras Vadisinde karşılaştığı tehditlerin neler olduğu ve İran'ın bunları engelleme stratejilerinin neler olması gerektiğini irdelemektedir. Ayrıca İran için Aras Vadisi'ne dair jeopolitik önerilerde bulunulmuştur. Aras Vadisi'nde etnik ve siyasi sınır uyumsuzluğu üzerine, Reflektivist teori ve progresif yaklaşım ve içerik analizi yöntemleri ile hazırlanan çalışma; bölgedeki etnik grupların coğrafi dağılımını ve tarihi bağlantılarını göz önünde bulundurarak İran'ın jeopolitik çıkarları için Aras Vadisi'nin potansiyel gücünü ve İran'ın vadi üzerine üretmesi gereken politikaları ele alacaktır.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, ioakdemir@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3767-3984

**Doktorant, Fırat Üniversitesi jilakhaki@gmail.com, ORCID: 0009-0004-7046-7113

Atıf için / Cite as: Akdemir İ.O., Khakikhoei J, (2024). Sıfır toplamlı oyun: İran'ın Aras Vadisi-Zengezur jeopolitikaları, *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD*. Sayı: 8, ss: 48-72

DOI: 10.62068/visbid.1591932

Sıfır Toplamlı Oyun: İnan'ın Aras Vadisi-Zengezur Jeopolitikaları

Anahtar Kelimeler: *İnan, Ermenistan, Azerbaycan, Zengezur, Aras Nebri, Sıfır Toplamlı Oyun, Jeopolitik*

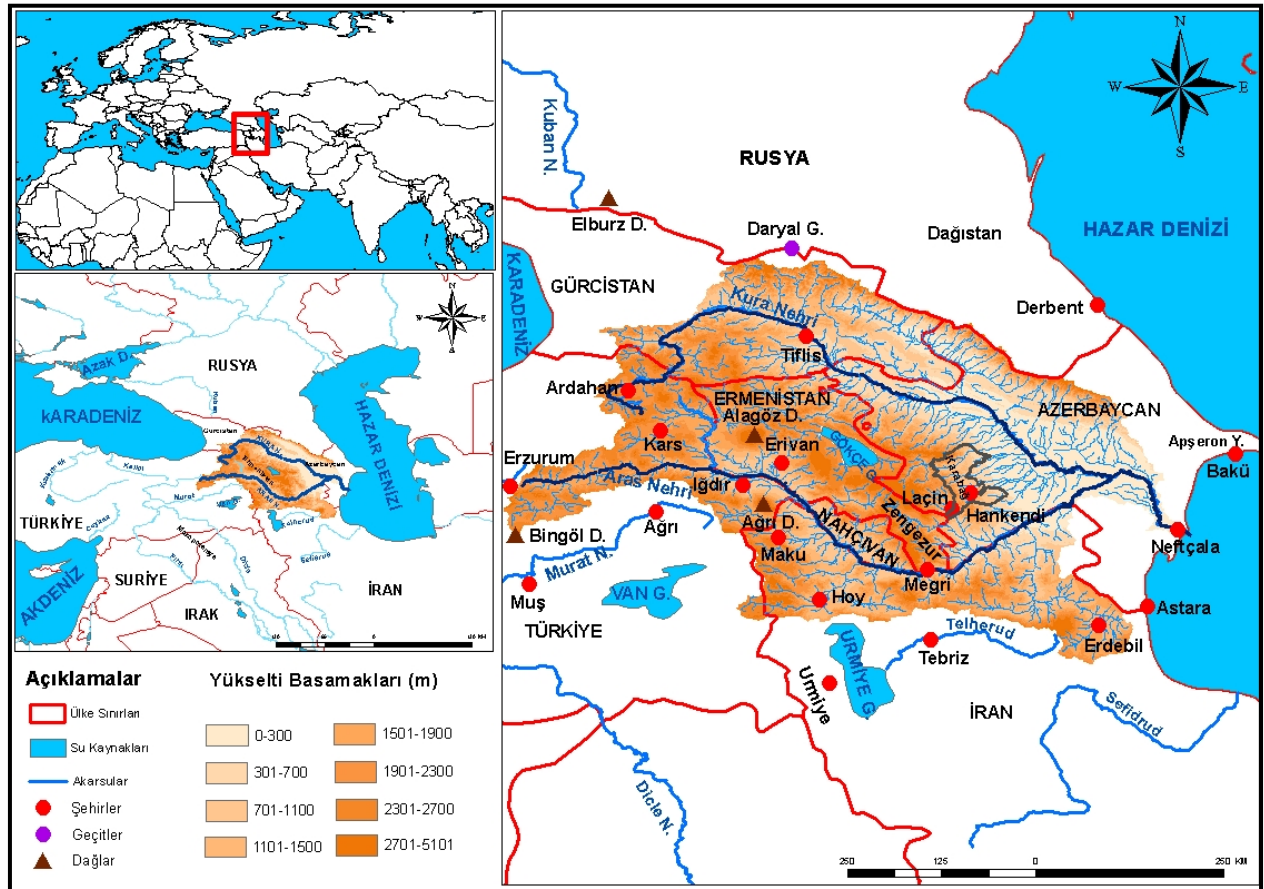
Abstract

The Aras is a border and transboundary river. The Aras Valley has different strategic importance for various countries in the region due to its function as a transit route and natural border between countries such as Armenia, Azerbaijan, Turkey and Iran. The valley also has different geopolitical meanings for regional and global actors. For Armenia, in addition to economic and energy connections, Azerbaijan's access to logistics and energy resources and ensuring its geographical integrity are decisive. For Turkey, it is valuable as a trade, transportation corridor and access to Central Asia. While it has the potential to provide access to Central Asia in terms of China's "Belt-Road" project, the US's Western and Central Asia policies and desire to access the Caspian Sea energy resources and its policy of controlling trade routes are at the forefront. For Russia, it is indispensable in terms of remotely controlling the South Caucasus and establishing contact with Iran in the region. The Aras Valley is a critical region for Iran in terms of economic, trade and security. The transportation routes of energy resources in the valley affect Iran's economy and regional security. Access to energy resources, expansion of trade and infrastructure projects can support Iran's economic development. Transportation and commercial activities to be carried out through the Aras Valley can increase Iran's potential to become a regional power by facilitating its access to Central Asia and even China. Cooperation and dialogue can serve Iran's interests by strengthening regional stability and security. The aim of this study is to determine the potential benefits of the Aras Valley for Iran. It is aimed to evaluate the potential in the valley in the best way by emphasizing its value and to examine the economic, commercial and security factors in the region. The study, prepared with Reflectivist theory and progressive approach and content analysis methods on ethnic and political border incompatibility in the Aras Valley; will address the potential power of the Aras Valley for Iran's geopolitical interests and the policies that Iran should produce on the valley by considering the geographical distribution and historical connections of ethnic groups in the region.

Keywords: *Iran, Armenia, Azerbaijan, Zengezur, Aras Valley, Zero-Sum Game, Geopolitic*

Giriş

Aras Vadisi; Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve İran sınırları arasında coğrafi konumu vazgeçilmez bir vadedir. Bu özelliği ile Aras Vadisi; Batı Asya ile Kafkasya arasında bir köprü görevi görmektedir. Aras Nehri, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde doğarak, Kura Nehri ile birleşip, Hazar Denizi'ne ulaşan akarsudur. Nehir, kaynağını Bingöl Dağları'nın kuzey yamaçlarından alır ve Tekman Yaylası'nın sularını toplar. Sakaltutan Dağları'nın doğusundaki havzada kuzeye doğru akar. Mescitli Boğazı'nı geçerek Pasinler Ovası'na ulaşır. Burada Hasankale (Pasinler) Çayı'nı alır ve kuzeydoğuya doğru ilerler. Erzurum-Kars platosunun güneyinde çöküntü alanlarında ilerleyerek Ermenistan sınırına ulaşır. Türkiye-Nahçıvan, Türkiye-Ermenistan, Nahçıvan-İran, Ermenistan-İran ve Azerbaycan-İran sınırlarının bir bölümünü oluşturur. Ardından Azerbaycan'da Kura Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür. Nehir, 1072 km uzunluğunda ve 102 bin km² havza alanına sahip olup, Kür (Kura) ile birlikte Kafkasyanın en büyük Nehridir. Türkiye, Nahçıvan, Ermenistan ve İran arasında hem siyasi hem de doğal bir sınır niteliği taşır (Coşkun, 2020: 31; Tuncel, 1991: 332-335; Honigmann, 1970: 183-213, Işıklı, 2018: 5, harita 1).

Harita 1: Aras Vadisi'nin Coğrafi Konumu

Sıfır Toplamlı Oyun: İnan'ın Aras Vadisi-Zengezur Jeopolitikaları

Aras Vadisi, İnan'ın kuzeybatısında yer almakta ve İnan-Türkiye, Türkiye-Ermenistan, Ermenistan-İnan, Azerbaycan-İnan arasında sınır oluşturmaktadır. Aras Vadisi İnan için bölgede devletlerarası sınır çizen ve bölgesel aktörler arasında su paylaşım sorunu oluşturabilecek potansiyelde güç mücadelelerinin yaşanabileceği, ticari döngünün olduğu bir konumda yer alması nedeni ile son derece vazgeçilmezdir. Aras Vadisi, İnan'ın kuzeybatısında sınırlandıran jeomorfolojik birimdir ve tarih boyunca İnan'ın sınırları içinde farklı devletlerin hüküm sürdüğü bir bölge olmuştur. Bu vadede bulunan çeşitli etnik gruplar ve kültürler, bölgenin zenginliğini ve çeşitliliğini yansıtmaktadır. Aras Vadisi'nin izafi konumu, bölgesel güçler arasındaki rekabet ve iş birliğinin odak noktalarından biri haline gelmesine neden olmuştur.

Üst paragraftan ve haritadan anlaşılacağı üzere, Aras vadisine en uzun sınırı bulunan devlet İnan'dır. Ülke, Batı Asya'nın en etkili devletlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu bölge, bölgedeki ülkelerin İnan'ın petrol ve doğalgaz kaynaklarına erişimini sağlamak ve İnan'ın, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan ile olan ticari ilişkilerinde de belirleyici rol oynamaktadır. Aras Vadisi'nin jeopolitik önemi sadece enerji kaynaklarının ulaşım dehlizi olmasından kaynaklanmaz; aynı zamanda bölgedeki güç mücadeleleri bağlamında da kritik bir rol oynamaktadır. İnan, bölgede diğer aktörlerle olan ilişkilerini dengelerken, bölgesel güvenlik ve istikrarın sağlanmasına yönelik çabaların da etkin bir paydaşdır. Araştırma; İnan'ın Aras Vadisi'ndeki jeopolitik karmaşıklığın ve stratejinin bölgesel ve küresel düzeydeki etkilerini anlamaya ve günümüze kadar sıfır toplamı oyun halinde olan denkleme, Zengezur gibi alternatif projelere odaklanmaktadır. Aras Vadisi'nin İnan'ın dış politikasındaki rolünü değerlendirerek, bölgedeki diğer aktörlerle olan ilişkilerinin nasıl şekillendiğini ve nasıl şekillenmesi gerektiğini analiz etmektedir. Ek olarak bölgedeki Azerbaycan'ın "Vatan Savaşı, Zengezur Dehlizi" siyaseti, incelenerek, uluslararası ilişkilerde ve siyasi coğrafyada oynadığı rolü, İnan eksenli olarak analiz etme yaklaşımı benimsenmiştir.

İnan'ın sınır bölgelerinde etnik ve dini çeşitliliği anlamak, güvenlik endişeleriyle başa çıkmak ve düzensiz alanlardan kaynaklanan tehditlere karşı etkili politikalar geliştirmek, ülkenin sınır güvenliğini ve bölgesel istikrarını sağlamak için kritiktir (Babai ve Soltani, 2017: 133). Birinci derecede öncelik taşıyan bölgelerden biri, Aras Nehri sınır bölgesidir ve coğrafi, sosyal-kültürel, çevresel ve ekonomik açıdan eşsiz özelliklere sahiptir. Aras Nehri'nin coğrafi konumu ve Kafkasya ile komşuluğu, jeopolitik literatürde "*uluslararası gerilim kuşağı*" olarak anılan Kafkasya ve Batı Asya bölgesine sınır oluşturması, bir dizi fırsat ve tehdit tanımlanmasına neden olmaktadır. Planlamalar, bu sorunlar ve potansiyellerin Aras Nehri sınır bölgesi için nasıl sonuçlar doğurabileceğini ve bunlardan nasıl faydalanılabileceğini belirlemek zordur. Bölgesel konulara jeopolitik bir bakış açısı geliştirilmediği takdirde, Aras Nehri kıyısındaki bu sınır bölgesinde kültürel etkileşimler ve mevcut sorunlar sürekli bir zorluk kaynağı olacak ve bölgenin güvenliğini olumsuz etkileyecektir.

Araştırmada; temel yöntem içerik analizidir. Bölge üzerine yazılmış konu ile ilgili dokümanlar analiz edilmiştir. "Bölgesel entegrasyon" yaklaşımı ile Aras Vadisi devletlerinin biraraya gelmesi ve uyumlu bir siyaset oluşturmasının zemini sorgulanmıştır. Ayrıca Hasanov'un (2012: 240) "somut mekân yöntemi olarak adlandırdığı, "jeopolitik, jeostratejik, jeoekonomik ilişkilerde bölgesel, küresel olayları coğrafi çerçevede inceleyerek ülkelerin çıkarlarına hizmet eden yaklaşım" olarak tarif ettiği

kavram, isminin içeriği pek kapsamadığı düşünülse de, çalışmanın mantığına uygundur. Değişimi merkeze alan, analizlerle konunun geçmişte nasıl şekillendiği, günümüzde nasıl devam ettiğine ve gelecekte nasıl olabileceği kurgusuna dayalı, progressif yaklaşım, bulgulara dayalı sonuçların elde edilmesi yaklaşımında önemlidir. Ayrıca Aras vadisine yönelik yorumlayıcı eleştirel rasyonalist ve reflektivist yaklaşımlar ile İran'ın dış siyaseti sorgulanmıştır.

1. Aras Vadisi'nin Jeopolitik Değeri

Aras Vadisi, Batı Asya'nın jeopolitik dinamiklerinde ağırlıklı bir rol oynamaktadır. Bölgedeki çeşitli ülkeler arasında siyasi ilişkileri etkilemekte ve devletlerarası dengeleri belirlemektedir. Aras Vadisi'nin izafi konumu, bölgedeki ülkelerin dış politika ve güvenlik stratejilerini şekillendirmesine neden olan bir dizi faktörü içermektedir. Bu faktörler, enerji güvenliği, ticari yollar, su paylaşımına dair hukuksal anlaşmaların netlik teşkil etmemesi, vadiye sınırdış ülkelerin birbirlerine siyasi yaklaşımları ve siyasi istikrarsızlıklardır. Bu nedenle, Aras Vadisi'nin jeostratejik önemi, bölgesel ve küresel düzeyde dikkate alınmalıdır.

Aras Nehri, doğal bir sınır oluşturan ve iki coğrafi bölgenin (Batı Asya ve Kafkasya) farklı noktalarını birbirine bağlayan bir su yolu olarak hizmet vermektedir. Bu nehir, doğu-batı ve kuzey-güney eksenlerinde bir köprü görevi görmektedir. Tarihsel olarak Doğu-Batı ve Kuzey-Güney arasında bir bağlantı noktası olmuştur. Batı Asya'nın genişleyen ticaret rotaları ile Kafkasya ve Orta Asya'nın zengin kaynaklarına erişim sağlayan kritik bir su yolu olarak hizmet vermiştir. Tarih boyunca İpek Yolu gibi ticari yollar, Aras Nehri boyunca geçmekte ve bu nehir ticaretin doğu-batı arasında aktarılmasını kolaylaştırmaktadır. Coğrafi olarak, Aras Nehri Batı Asya ile Kafkasya arasında doğal bir sınır oluşturur. Bu sınır, çeşitli kültürel etkileşimlere ve ticaretin gelişimine katkıda bulunmuştur. Aras Nehri, aynı zamanda kuzey ve güney arasında bir bağlantı noktasıdır. Bu, coğrafi olarak farklı bölgeler arasında kültürel ve ekonomik etkileşimi kolaylaştırır. Kuzeydeki ülkelerle güneydeki ülkeler arasında su yoluyla ulaşımı mümkün kılarak ticareti artırır ve insan hareketliliğini sağlar. Ayrıca, su kaynakları bakımından zengin bir bölgeden geçtiği için Aras Nehri, çevresindeki ülkeler arasında su kaynaklarının paylaşımı ve yönetimi konusunda da rol oynamaktadır (Foto 1).

İran'ın Kafkasya ile olan ilişkilerinin şekillenmesinde, Aras Vadisi konumu itibari ile eksenlerden birisidir. Günümüzde Aras Nehri, doğal bir sınır oluşturarak İran'ın kuzey sınırlarını belirlerken, aynı zamanda bölgedeki Türk, Ermeni ve diğer etnik gruplarla olan etkileşimlerin merkezi olmuştur. Bu minvalde vadi, etnik zenginliğe de sahiptir. İran'ın bölgedeki dış politikasını ve güvenlik siyasetini şekillendirmede pay sahibidir. İran'ın Aras Vadisi üzerinden Güney Kafkasya'ya yönelik politikaları, tarihsel bağlar ve değişen jeopolitik dinamikler ışığında sürekli olarak evrilmektedir.

Türkiye, İran, Azerbaycan ve Ermenistan, Aras Nehri ve kollarını ortak bir şekilde kullanarak su kaynaklarından yararlanmaktadır. Havzanın suyla ilgili sorunları, su kıtlığı, su kalitesi ve su kaynaklarının etkili bir şekilde tahsis edilmesi gibi konularda ortaktır. Buna ek olarak son dönemin en çok tartışılan sorunu “Zengezur Dehlizi (koridoru)” eklenmiştir. Ancak şu anda, bu dört sınır ülkesi arasında Aras Nehri havzasındaki su kaynaklarıyla ilgili kapsamlı bir anlaşma bulunmamaktadır. Bu

Sıfır Toplamlı Oyun: İran'ın Aras Vadisi-Zengezur Jeopolitikaları

ülkeler, su kaynaklarındaki kalite, miktar ve ortak su kaynaklarının bütünleşik yönetimi konularında birbirleriyle ortak bir anlaşma yapmamışlardır. Bu durum, Aras Nehri'nin su kaynaklarının etkin ve sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesini zorlaştırmaktadır (Kelanteri ve Hekmetara, 2020: 2874).

Fotoğraf 1: Yüksek dağlara arasında yapıya gömülmüş Aras Vadisi (Kaynak: İstoković, 2010).

Aras Nehri'nin sınır ötesi su kaynaklarının paylaşımı, Türkiye, Azerbaycan, İran, Gürcistan ve Ermenistan gibi beş ülke arasında henüz yasal bir düzenlemeye kavuşmuş değildir. Nehrin su miktarı ve kalitesini düzenleyen çok taraflı bir anlaşmanın eksikliği, bölgesel su yönetiminin iyileştirilmesi ve iş birliği konusundaki çabaların önünde büyük bir engel teşkil etmektedir.

Harita 2: Aras-Kura Havzasının Belirleyici Olduğu Siyasi Sınırlar (2024).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ve İran ile Sovyetler Birliği arasında Aras Nehri'nin kullanımıyla ilgili ikili anlaşmalar mevcuttu. Ancak, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını kazanmasından bu yana, bölgede su yönetimi konusunda bir düzensizlik hâkim olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının üzerinden uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen, su miktarı ve kalitesini düzenleyen bir kontrol veya yönetim mekanizması hala bulunmamaktadır (Tanrısever ve Sakal, 2022: 109). Bu durum, Aras Nehri havzasındaki su paylaşımı konusunu daha da karmaşık hale getirmektedir. Su kaynaklarının azalması, su kalitesi sorunları ve etkili bir yönetim sistemi oluşturma ihtiyacı gibi zorluklarla karşı karşıya olan bu bölge, kapsamlı ve adil bir su paylaşım anlaşmasına ihtiyaç duymaktadır. Türkiye, İran, Azerbaycan ve Ermenistan, Aras Nehri ve kollarını ortak bir şekilde kullanarak su kaynaklarından yararlanmaktadır. Ancak, su kaynaklarındaki kalite ve miktar sorunları ile ortak su kaynaklarının bütünlüklü yönetimi konularında herhangi bir anlaşma yapılmamıştır. Aras Nehri'nin su kaynaklarının etkin ve sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi giderek zorlaşmaktadır. Aras Nehri'nin su kaynaklarının kullanım payı, İran ve komşu ülkeler arasında %50 ye %50 oranında eşit olarak dağıtılmaktadır (Mirzaei, Jafari, Verrlest, Haghighi, Zargarnia, Khoshnoodmotlagh, Scheffran, Azadi, 2020: 2). Düzenleme, nehrin sınır bölgelerinde yer alan Türkiye-Nahçıvan, Türkiye-Ermenistan, Nahçıvan-İran, Ermenistan-İran ve Azerbaycan-İran sınırlarında, her iki ülkenin su kaynaklarını eşit oranlarda kullanmalarını zorunlu kılmıştır. Bu prensip, Aras Nehri'nden elde edilen suyun sınır boyunca iki ülke arasında eşit bir şekilde bölüştürülmesini sağlar. Örneğin, Türkiye ve Nahçıvan arasında, nehrin su kaynaklarının yarısı Türkiye tarafından, diğer yarısı ise Nahçıvan tarafından kullanılacaktır. Benzer şekilde, Türkiye-Ermenistan sınırında, suyun yarısı Türkiye'ye, diğer yarısı ise Ermenistan'a tahsis edilmektedir. Aynı eşit paylaşım prensibi Nahçıvan-İran, Ermenistan-İran ve Azerbaycan-İran sınırlarında da geçerlidir. Düzenleme, her iki ülkenin tarım, sanayi, içme suyu ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Aras Nehri'nin su kaynaklarından adil şekilde yararlanmalarını sağlamaktadır. Ancak, bu paylaşım şekli, suyun miktarı ve kalitesi, mevsimsel değişiklikler ve suyun etkin yönetimi gibi faktörler nedeniyle karmaşıklaşabilir. Bu nedenle, su kaynaklarının sürdürülebilir ve adil bir şekilde yönetilmesini sağlamak için daha kapsamlı ve bağlayıcı bir anlaşmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

2. Batı Asya'nın Kalbindeki İran: Tarih ve Jeopolitik Dinamikler

Jeopolitik; devletlerin siyasi eylemleri ile coğrafi ortam arasındaki ilişkileri inceleyen bir bilim dalıdır. Bu disiplin, uluslararası politikada coğrafi unsurların güce yansımaları ve etkilerini araştırır. Jeopolitik, devletlerin ulusal çıkarlarını korumak ve genişletmek için coğrafi faktörleri nasıl kullandığını ve diğer aktörlerle ilişkilerini nasıl şekillendirdiğini inceler. Aynı zamanda, uluslararası politikadaki çatışmaların ve iş birliklerinin arkasındaki coğrafi dinamikleri anlamak için de kullanılır. Bu nedenle, jeopolitik analiz, uluslararası ilişkilerde coğrafyanın rolünü anlamak ve uluslararası politikanın temelini oluşturan güç dinamiklerini çözmek için araçtır.

Tarih boyunca İran Platosu, büyük imparatorlukların kurulduğu ve/veya ortadan kalktığı bir coğrafi bölge olmuştur. Günümüzde ise İran'a olan ilgi ve mücadele, bölgedeki jeopolitik dinamiklerin yanı sıra yeraltı ve yerüstü kaynaklarının zenginliğiyle yakından ilişkilidir. İran, Batı Asya'nın jeopolitik merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir, çünkü bölgedeki enerji koridorlarının ve uluslararası

ilişkilerin kesişim noktasındadır. Konum, İran'ı bölgesel ve küresel düzeyde önemli bir oyuncu haline getirmektedir, zira ülke hem enerji kaynakları bakımından zengindir hem de Batı Asya'nın ticari ve güvenlik yollarında kritik bir rol oynamaktadır. İran, sadece jeopolitik konumu ve doğal kaynaklarıyla değil, aynı zamanda siyasi tercihleriyle de bölgesel ve küresel anlamda özgün bir aktördür. Bölgedeki güç mücadeleleri ve çatışmalar, İran'ın rolü ve politikalarıyla yakından ilişkilendirilmektedir. İran'ın coğrafi konumu ve bu bölgenin vazgeçilmez bir parçası olan Aras Vadisi, bölgedeki siyasi, ekonomik ve kültürel dinamiklerin kesişim alanıdır.

Aras Vadisi, İran'ın Güney Kafkasya ve Orta Asya ile olan sınırlarını belirler. 20. Yüzyılda, Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki nüfuz mücadelesi, vadinin jeopolitik değerini artırmıştır. Rusya'nın Japonya'ya karşı aldığı yenilgi, İngiltere ile anlaşmak zorunda kalmasına neden olmuştur ve 1907'de İran'ın paylaşımı ile sonuçlanan anlaşmalar imzalanmıştır (Erkan, 2010: 100). Bu dönemde İran, bağımsız ve milli çıkarlarını takip edememiş ve iç karışıklıklarla mücadele etmiştir. Aras Vadisi, bu İran'ın uluslararası ilişkilerdeki hesaplarında esaslı rol oynamıştır. İran, I. Dünya Savaşı sonrasında, devrim sonucu çekilen Rusların yerini almak istemiş ve Paris Barış Konferansı'na katılarak Kafkasya'daki toprakları geri istemiştir. Ancak Bolşeviklerin Kafkasya'daki devletlerin egemenliğine son vermesi ve Rusya ile Dostluk Anlaşması'nın imzalanmasıyla İran bu iddiasından vazgeçmiştir (Sinkaya, 2012: 230).

İran'ın Kafkasya'daki toprakları geri alma isteği, Aras Vadisi'nin değerini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Bolşeviklerin bölgedeki egemenliği sonrasında, İran'ın bu iddiasından vazgeçmesi, Aras Vadisi'nin jeopolitik değerinin nasıl değiştiğini göstermektedir. İran'ın İngiltere ve Rusya arasındaki mücadelesi, Rıza Han'ın iktidara gelmesiyle dengelenmiş ve İran'ın dış politikası genellikle İngiltere ve ABD ile ilişkilere dayanmıştır. Ancak iç sıkıntılar, toplumsal ve siyasi sorunlar, 1979 devrimine yol açmış ve İmam Humeyni'nin liderliğinde İran İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. İran'da İmam Humeyni'nin "Velayet-i Fakih" anlayışıyla başlayan iç politikadaki dönüşüm, ülkenin dış politikasını da etkileyerek İslami değerlere dayalı bir aktör olarak, bölgesel ve küresel düzeyde etkili bir rol oynamasına neden olmuştur (Şeker, 2021: 4). Aras Vadisi'ndeki bölgesel etki alanını genişletme çabası, değişimin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Vadi, İran'ın tarihsel ve politik bağlamda uluslararası ilişkilerdeki rolünü ve bu rolün zamanla nasıl evrildiğini anlamak için ölçek bir coğrafi alandır. İran'ın bölgesel etki stratejileri ve iç politikadaki dönüşümler, vadinin uluslararası ilişkilerdeki önemini doğrudan etkilemiştir. Devrim ile birlikte ambargoya maruz kalan İran, kurtulmak için Aras Vadisindeki kuzey komşusu Ermenistan'la yakınlık kurmuştur. Rusya'nın güdümündeki Ermenistan ile kurulan ilişkiler İran-Rusya yaklaşması için olumluydu. Ama günümüzde Ermenistan'ın ekseninin ABD-NATO-Fransa üçgenine kayması, İran siyasetinde değişikliği elzem kılmaktadır. Ayrıca ilişkilerini tamamen bitirmemek kaydıyla Aras Vadisindeki diğer komşuları Azerbaycan ve Türkiye ile dini-millî tercihlere ve çekincelere dayalı jeopolitik mesafenin doğruluğu da, artık tartışmalıdır.

İran'ın tarihi, bir dizi savaşlarla dolu olup, bu gerçek, İran tarihinde en yaygın karşılaşılan unsurlardan birini teşkil etmektedir. Bu bağlamda İran tarih boyunca Aras Vadisi'ndeki aktif ve egemen varlığını korumaya çalışmıştır. Nitekim günümüzde de bu aktivitesini Zengezur Dehlizi yaklaşımında görmek mümkündür. Zengezur siyaseti, İran için adeta bir sınava dönüşmüştür. Ermenistan'ı doğru

okuması ve konumunu buna göre belirlemesi, Vadi açısında hayatidir. Aras Vadisine en uzun kıyısı bulunan ülke İran'dır. Tarih boyunca bölgesel denge noktası olmanın yanı sıra kültürel ve ekonomik bir merkez olarak da dikkat çekmiştir. Ancak, coğrafi avantajları ve zengin enerji kaynakları, ülkeyi hem bölgesel hem de küresel politikada dikkate değer bir oyuncu haline getirmiştir. Aras Vadisi üzerindeki güvenlik denetimi, İran'ı dünya enerji ticaretinde kilit bir konuma yerleştirirken, bölgedeki diğer devletlerle olan ilişkileri, jeopolitik dinamiklerin şekillenmesinde belirleyici unsurlardan birisidir.

Harita 3: Kuzey-Güney, Doğu-Batı Arasında Zengezur Dehlizi (Koridoru)

Zengezur Dehlizi'nin de dahil olduğu Aras Vadisi, uzun süredir jeopolitik değeri azalmış gibi görünürken, Vatan savaşı ve Zengezur Dehlizi projesi sonrasında, bir anda Anadolu-İran-Ortaasya-Çin arasında, küresel bölgesel siyasetin merkezine oturmuştur. Türk Dünyası ile bağlantı sağlama potansiyeline sahip olup, İran için stratejik bir tampon bölge işlevi görmektedir. İran'ın aynı zamanda kendisini "Türk ülkesi, Türk devleti" olarak tanımlaması, Zengezur'a bu eksende yaklaşımı, Ermenistan ile ilişkilerini sınırlı tutması, belki de iç ve dış siyasetinde sorun ve belirsizlikleri ortadan kaldırabilir. Bu kimlik, İran'ın Kafkasya ve Orta Asya'daki etkisini artırır ve bölgedeki jeopolitik dengeyi korumada önemli bir rol oynar. Vadinin İpek Yolu güzergâhının bir parçası olması, jeoekonomik açıdan büyük bir potansiyel taşımaktadır. Tarih boyunca ticari yolların kesiştiği bölge, günümüzde de uluslararası ticaret ağlarına erişim sağlamada öncelikli güzergahtır. İran, Aras Vadisi'ni kullanarak ekonomik büyümesine katkıda bulunabilir ve ticari yollarını genişletebilir. Vadinin verimli toprakları ve su

kaynakları, yerel ekonomiyi canlandırmada ve kaynak bağımsızlığını sağlamada da pay sahibidir. Bu, İnan'ın iç ekonomik dinamiklerini güçlendirecek ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasına yardımcı olacaktır.

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Aras Vadisi, kültürel birikimiyle de öne çıkmaktadır. Bu tarihî miras, İnan'ın kültürel diplomasi araçlarını zenginleştirir ve bölgedeki etkisini yükseltebilir. Kültürel mirasın korunması ve tanıtılması, İnan'ın bölgesel ve uluslararası arenadaki imajını güçlendirecektir. Aras Vadisi, bölgede kuzey-güney, doğu-batı eksenli kültürün bölgesel köprüsüdür.

İnan, konumu açısından kuzey sınırında daha fazla tedbirli olmalıdır. Nitekim sınırı belirleyen dağların coğrafi koruyuculuğuna karşın akarsular daha az korunaklı ve geçirgen özellik taşır. Kuzey sınırını Aras Nehri'nin çizmesi nedeniyle İnan akarsu sınırını daha güçlü kılmak için, güçlü hidropolitikalar üretmeye mecburdur. Aras Nehrinin sınır belirleyici rolü, İnan'ın savunma stratejilerinde eksendir. Bölgedeki askeri varlık ve altyapı, İnan'ın güvenlik anlayışının temel unsurlarından biridir. İnan, Aras Vadisi'ndeki askeri varlığını ve güvenlik altyapısını güçlendirerek sınır güvenliğini ve bölgesel istikrarı koruyabilir. Vadinin sunduğu fırsatlar ve zorluklar, İnan'ın bölgesel dinamiklerdeki konumunu güçlendirmek için dikkatle değerlendirilmeli ve taktik planlamaların merkezine yerleştirilmelidir.

3. Bölgesel ve Küresel Aktörler Açısından Aras Vadisi

Aras'ın coğrafi konumu ve içerdiği doğal kaynaklar nedeniyle hem bölgesel hem de küresel aktörlerin ilgisini çekmektedir. Vadinin kontrolü ve burada yürütülen politikalar, bölgedeki enerji nakil hatlarının güvenliği, ticari yolların açık tutulması ve siyasi istikrar açısından kritik rol oynamaktadır. Aras Vadisi'nde Ermenistan, Azerbaycan, Türkiye ve İnan'ın politikaları, bölgenin jeopolitik konumuna bağlı olarak karmaşık ve çok yönlüdür.

Azerbaycan: Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaş ve İnan ile Azerbaycan arasındaki güvensizlik, İnan ve Ermenistan ilişkilerini etkilemiştir. Azerbaycan'ın bağımsız bir ülke olarak ortaya çıkmasından itibaren, İnan ile arasında birçok güvensizlik ve suçlama olmuştur. Bu sorunların çoğu dini-etnik ve siyasi sebeplerden kaynaklanmaktadır. İnan İslam Devrimi sonrası, devrim ve değerlerinin komşu ülkelere yayılması bölge ülkelerinde endişe yaratmış algısı oluştursa da Azerbaycan için bu risk yoktur. Çünkü Azerbaycan halkı da tıpkı İnan gibi ağırlıklı olarak Şii ve Türk'tür. Özellikle büyük bir Şii nüfusa sahip olan Azerbaycan, İnan'ın yeni hükümeti kışkırtmasından endişe duymakta, İnan ise Güney Azerbaycan vilayetlerinde, milli kimliğin, dini kimliğin önüne geçmesinden endişe etmektedir. Azerbaycan bağımsız olduktan sonra, ilişkiler dalgalı bir seyir izlemiştir. 1992'de Elçibey'in Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birleşmesinden söz etmesi İnan'ı endişelendirmiştir. Elçibey dönemi, Aras Vadisi'nde İnan'ı Azerbaycan ile Türkiye yakınlaşmasına karşı Ermenistan'ın safına itmiştir (Koçyiğit Türk, 2024: 281). İnan ve Azerbaycan arasında farklı kimlik ve milliyetçilik anlayışları bulunmaktadır. Azerbaycan, ulus inşası sürecindedir ve bu, etnik kimlik ve kültüre vurgu yapmayı gerektirir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Azerbaycan'da Türk etnik kimliği öne çıkmıştır. İnan ise tarihsel olarak

Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın varlığını kabul etmemektedir ve bu isimlerin Sovyetler tarafından oluşturulduğunu düşünmektedir (Atai, 2012: 124-126).

Oysa Aras Nehri tarih boyunca hep Türk nehri olmuştur. Ermeni işgaline kadar vadinin kuzeyin de de güneyinde de Türkler yaşamıştır. Bununla birlikte İran'da yaşayan Türkler, İran'a karşı sadakatlerini her zaman ispatlamış ve sürdürmüşlerdir (Atai, 2006: 61-66). Elçibey'in 1993'te düşmesi ve Aliyev'in iktidara gelmesiyle ilişkilerdeki gerginlik azalmıştır, ancak sorunlar devam etmektedir. Amerika'nın baskısı ile İran, Azerbaycan'ın petrol projelerinden dışlanmakta ve Hazar Denizi'nin hukuki statüsü konusunda anlaşmazlıklar yaşanmaktadır (Sadegh Zadeh, 2008: 38-39). Ancak tüm bunların ötesinde Güney Kafkasya'yı ve İran'ı yakından ilgilendiren, Aras Vadisi'nin kuzey ve güneyinde kalan Türk nüfusudur. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmaları, Aras Nehri'ni Kafkasya'nın güney sınırı olarak belirlemiş ve Türk nüfusu ikiye bölmüştür. Günümüzde Azerbaycan ile İran arasındaki sorunların başında bu iki anlaşmanın Rusya ve Kaçar Türkleri arasında imzalanması ile ortaya çıkmıştır. Aras Nehri bu bağlamda bölgesel açıdan daha ayırıcı bir sınır olmaya başlamıştır.

Zengezur Dehlizi; Azerbaycan'ı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlamayı amaçlayan küresel bir projedir. Bu koridor, Aras Vadisi boyunca uzanarak, bölgedeki enerji nakil hatları ve ticari yollarının güvenliği açısından kritik öneme sahiptir. Azerbaycan için Zengezur Dehlizi, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti üzerinden Türkiye ile doğrudan bağlantı kurmasını sağlamaktır. Bu durum, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü pekiştirecek ve ekonomik olarak fayda sağlayacaktır. Ermenistan'ın geçişe izin vermemesi, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki gerilimleri artırabilmektedir. Ancak, alternatif rotalar üzerinden (İran) geçiş sağlanması, Azerbaycan'ın bu hedefini gerçekleştirmesine olanak tanıyabilmektedir. Özetle Azerbaycan'ın Aras Vadisi üzerine politikası, Zengezur Dehlizi bağlantılı jeoekonomik hedeflerini gerçekleştirmek, kimlik ideoloji ve güç açısından yakın olduğu Türkiye ile birliğini sağlamak üzerine kurgulanmıştır. Bugün için İran'da hakim anlayış Türkiye-Azerbaycan yakınlaşmasını sorun olarak algılamaktadır.

Türkiye: Aras Vadisi'nin kaynağını aldığı ülke Türkiye'dir. Ancak Türkiye için bu vadinin jeopolitik değeri ülke sınırlarını aşan mecralarından kaynaklanmaktadır. Türkiye için ideolojik, jeoekonomik ve sınır güvenliği bağlamında ulusal bir politikadır. Türkiye, ekonomik ve siyasi-güvenlik programlarına katılımının yanı sıra, bölgedeki kültürel rolünü de göz önünde bulundurmaktadır; ancak Ankara'nın kültürel faaliyetleri, ekonomik ve güvenlik meselelerine kıyasla ikinci planda kalmaktadır (İsmayilov, 2010: 52). Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya ve Kafkasya'da beş Türk cumhuriyeti ortaya çıkmıştır. Türkiye, dil ve kültür bağlarını kullanarak bu ülkelerle ilişkiler kurmayı hedeflemiştir. Orta Asya'daki dört Türk cumhuriyetine ulaşmanın yolu Kafkasya'dan geçmektedir. Türkiye Güney Kafkasya'da Nahçıvan-Aras Vadisi üzerinden Azerbaycan ve Hazar Denizi vasıtasıyla Orta Asya'da Türk devletleri ile bağlantı kurmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Türkiye için Aras Vadisi, Zengezur Dehlizi ile birlikte Orta Asya'ya erişimin A planıdır. Türkiye'nin günümüzde Aras Vadisi'ne bakışı Türk Dünyası ile irtibat kurmanın yanı sıra Zengezur üzerinden lojistik-ticari olguları geliştirmektir. Davutoğlu'na göre (2008: 77), Türkiye de İran gibi çok çeşitli kimlik göstergelerine sahiptir. Bu nedenle dış politikasını bu çeşitli kimliklere göre şekillendirmelidir. Türkiye'nin yeni dış politika yaklaşımı, yumuşak gücünü kullanarak bölge ve dünyada tarihsel ve kimliksel faydalarını

maksimize etmeyi hedeflemektedir. İran'ın yirmi yıllık kalkınma planına göre ise, 2025 yılına kadar bölgesel bir güç olması gerekmektedir; bu durum Güney Kafkasya'da İran ve Türkiye arasındaki rekabeti kaçınılmaz gibi göstermektedir (Javadiarjmand vd., 2015: 219). Aslında ambargo altındaki İran'a en büyük desteği Türkiye ve Rusya vermektedir. Türkiye, Azerbaycan ile olan kardeşlik ilişkilerini ve enerji iş birliğini derinleştirerek bölgedeki etkisini artırmayı amaçlamaktadır. Ama bu daha çok Ermenistan'a yönelik bir siyasettir. Ama İran'ın dış politikayı Şii eksenli okuması, Türkiye-Azerbaycan yakınlaşmasına mesafeli duruşa itmektedir. Oysa Türkiye-İran-Azerbaycan üçlüsü, Bölge ve Dünyanın istemediği doğru ittifakın adıdır. Çok kutuplu Dünya için gereklidir. Türkiye; Bakü-Tiflis-Kars demiryolu, Zengezur Dehlizi ve TANAP gibi projelerle enerji ve ulaşım ağlarını güçlendirmektedir. Türkiye, bölgedeki barış ve istikrarın korunması için diplomatik çabalarını yoğunlaştırmaktadır. Ermenistan'ın geçişe izin vermemesi durumunda, Türkiye, Zengezur Dehlizi'nun İran üzerinden geçmesi seçeneğini de dikkate almaktadır. Bu durum, Türkiye'yi İran ile daha yakın bir iş birliğine yönlendirecektir. Türkiye, Dehlizin barışçıl amaçlarla kullanılmasını ve bölgesel güvenliğin artırmasını hedeflemektedir.

Ermenistan: Ermenistan-Rusya-İran üçgeni içinde kuzey-güney ekseninin bir parçası olarak yer almaktadır. Bu üç ülke, Azerbaycan'ın Batı'nın bir ortağı olarak nüfuzunu artırmasını engellemeyi, Türkiye'nin etkisini azaltmayı ve Batı'nın Hazar Denizi'ndeki varlığını sınırlamayı hedeflemektedir (Blandy, 2008: 7). Azerbaycan, Türkiye ve ABD'nin doğu-batı eksenini, Tahran-Erivan ilişkilerini yakından izlemektedir. Azerbaycan, bölgesel ve bölge dışı müttefikleri sayesinde kuzey-güney eksenini (Ermenistan'ı) kendisine yönelik ciddi bir tehdit olarak görmektedir. Bu doğrultuda doğu-batı ekseninin stratejisi, İran'da "İran'sız her şey" politikası (Dehghan Tarzjan, 2000: 42) gibi anlaşılabilir da doğrusu "Ermenistan'sız her şey" olmalıdır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki jeopolitik değişiklikler, Ermenistan'ı Aras Vadisi'nde ve Güney Kafkasya'da stratejik bir unsur haline getirmiştir. Öte yandan, Erivan güçlü lobi faaliyetleri sayesinde ABD'nin Dağlık Karabağ'daki yardımlarından faydalanmaktadır; yani hem Kafkasya'da Rusya'nın nüfuzundan yararlanmakta hem de Fransa ve ABD'deki Ermeni lobilerinden destek almaktadır. İran'da bölgesel bir güç olarak Ermenistan ile dostane ilişkiler içindedir. Bu ilişki, İran için güvenlik açısından önemli ama aynı zamanda risklidir. Hem Türkiye'nin Kafkasya'daki politikalarına karşı bir engel oluşturmakta hem de Azerbaycan'a karşı bir baskı unsuru işlevi görmektedir, çünkü Azerbaycan İran'ın toprak bütünlüğünü tehdit etmektedir (Asatryan, 2002: 23-24).

Ermenilerde İran'ı Türkiye'ye karşı bir denge unsuru olarak görmektedirler. İran-Ermenistan ilişkilerinin başlangıcı, Karabağ çatışmasının zirveye çıktığı döneme denk gelmektedir. Bu bağlamda, İran-Ermenistan ilişkileri bağımsız bir şekilde değil, Azerbaycan'ın davranışlarına bağlı olarak şekillenmiştir. Azerbaycan ve Türkiye'nin politikalarından duyulan endişe, Erivan'ın Tahran'a daha da yakınlaşmasına neden olmuştur (Koulaee, 2010: 382). İran ve Ermenistan arasında toprak ve etnik anlaşmazlıkların olmaması, Erivan'ın uluslararası kuruluşlarda İran aleyhine oy kullanmaktan kaçınması ve İran'ın nükleer programına karşı yaptırımlara katılmaması, ikili ilişkilerin gelişmesinde etkin faktörler olmuştur. İki ülke, jeoekonomik ve jeopolitik gerçekler doğrultusunda iyi ilişkiler içindeydi (Atai, 2009: 116). Ama Günümüzde Ermenistan dış siyasetinde yaşanan ABD-Fransa eksenine ve himayesine kayış, uzun vadede İran'ın siyasi hedeflerine en büyük engel olacaktır. İran İslam Cumhuriyeti, devlet

düzeyinde Ermenistan ile birçok anlaşma imzalamıştır; ancak komşularla ilişkilerin net bir tanımının olmaması ve ulusal hedeflerin çerçevesinin eksikliği, İran'ın kuzey komşularıyla ilişkilerinde sorun teşkil etmektedir. Bu nedenle, İran'ın Aras Vadisi ve Güney Kafkasya'daki konumu, sahip olduğu imkânlar ve yeteneklerle orantılı değildir (Javadiarjmand vd., 2015: 216).

Bugün; İran'ın Aras Vadisi'ndeki en büyük siyasi ve ticari çıkar ortağı Ermenistan'dır. Vadi, İran'ın Ermenistan ile olan sınırını teşkil etmekte olup, iki ülke arasındaki ekonomik iş birliğinin merkezi konumundadır. Aras Vadisi, İran için sadece bir sınır bölgesi değil, aynı zamanda bölgesel ticaret ve enerji transferi açısından da hayati sahadır. Ermenistan, İran'ın Aras Vadisi ve Kafkasya bölgesinde önemli bir müttefikidir. İki ülke arasında güçlü ekonomik bağlar ve ticaret hacmi bulunmaktadır.

Ermenistan için Zengezur Dehlizinin Ermenistan üzerinden geçmesi, ülkenin ekonomik ve stratejik önemini artıracaktır. Ancak, siyasi ve güvenlik endişeleri nedeniyle bu geçişe direnç göstermektedir. Oysa Zengezur Dehlizinin tam kapasite ile çalışması ve dış ticarete bağımlılık oluşturması ile oluşacak yeni süreçte denetimin Ermenistan'da olması adeta bir silaha dönüşmesi anlamına gelir. Görünenin aksine asıl risk Türkiye için olur. Ermenistan'ın geçişe izin vermemesi, Azerbaycan ile olan çatışmaları derinleştirebilir ve bölgede istikrarsızlığa yol açabilir. Dehlizin barışçıl bir şekilde işlenmesi, Ermenistan'ın bölgesel iş birliğini artırmasına ve ekonomik olarak fayda sağlamasına yardımcı olacaktır. Zengezur Dehlizinin oluşturulması, bölgedeki jeopolitik dengeleri değiştirecek ve ülkelerin çıkarlarını etkileyebilecektir. Bu nedenle, bölgedeki tüm aktörler, kendi jeopolitik çıkarlarını koruyarak ve güçlendirerek bu süreçte pozisyon almaktadırlar.

Bu bağlamda, İran İslami Şura Meclisi yetkilisi Ali Alizade, Azerbaycan'ın Nahçıvan bağlantı talebine askeri müdahale yerine, İran topraklarından bir koridor oluşturma önerisiyle yanıt verildiğini belirtmiştir. İran, Ermenistan topraklarından geçecek bir koridora sınırlarını kısıtlayacağı gerekçesiyle karşı çıkmış ve kendi topraklarından geçmesini destekleyerek bir anlaşma imzalamıştır. Bu durum İran'ın sınır güvenliği ve jeopolitik çıkarları için kritik görülmekte, ancak gelecekteki gelişmeler belirsizliğini korumaktadır. (ISNA, 2023).

ABD: Aras Vadisi ve Güney Kafkasya, Avrasya'nın kalbinde ve Çin'e uzanan topraklarda yer alan stratejik bir bölge olarak, ABD için hayati bir rolü vardır. ABD Aras geçişli projeleri hazar havzası enerji kaynaklarının denetiminin yolu olarak görmektedir. Önemli olan İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan petrol ve doğal gaz kaynaklarının, büyük müşteriler olan, Rusya, Çin ve AB gibi devletlere akmasıdır. Bunun için ABD; Hazar havzası petrol ve doğal gazını, Karaçi limanına, Basra körfezine, Hayfa limanına taşımak gibi siyasi hedefleri hayata geçirme planını hala uygulamaktadır. (Akdemir, 2011: 77-78). Bu bölge, coğrafi konumu ve enerji kaynaklarına yakınlığı nedeniyle ABD'nin dış politikasında kritik bir rol oynamaktadır. Özellikle enerji nakil hatlarının güvenliği, bölgesel istikrar ve Rusya ile Çin'in artan etkisi, ABD'nin bu bölgeye olan ilgisini artırmaktadır.

ABD, Aras Havzası ve Güney Kafkasya'ya yönelik politikaları ve İran İslam Cumhuriyeti'nin bu bölgeyle ilişkileri bağlamında, İran'ın bölgedeki nüfuzunu azaltmak ve hatta ortadan kaldırmak için

sürekli çaba sarf etmektedir. ABD; İslam karşıtlığı üzerine kurguladığı siyasetinde, İslamcı hareketlerin yayılmasını önlemek suretiyle İran'ı izole etmeyi hedeflemektedir (Zeb, 2005: 464). Hazar Denizi enerji kaynaklarının İran üzerinden dünya pazarlarına taşınmasını engellemeye yönelik politikalar ve Hazar bölgesinde çeşitli askeri üsler kurmak gibi adımlar, İran'ın bölgedeki etkisini sınırlamaya yönelik diğer girişimlerdir. ABD'nin siyasi, ekonomik ve askeri baskıları, bazı bölge ülkelerinin ABD'yi İran'a karşı dengeleyici bir güç olarak görmesine yol açmıştır (Sajjadpour, 2002: 8-10). Bu durum, İran'a karşı güvensizliği artırmış ve İran'ın arabuluculuk çabalarını boşa çıkarmıştır. Ayrıca, İran'ı bölgedeki ülkeler nezdinde terörizmi destekleyen bir ülke olarak tanıtmıştır (Vosugi, 2008: 109). Eğer ABD, bölgedeki mevcut çatışmaları kullanarak Azerbaycan ve Ermenistan arasında barış müzakerelerini olumlu bir sonuca ulaştırabilirse, Güney Kafkasya'daki etkisini genişletebilir ve Karadeniz ile Hazar Denizi arasında, Rusya'nın geleneksel nüfuz alanında yeni bir etki alanı oluşturabilir. Bu hedefe ulaşmak için ABD, Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkilerini eşit bir şekilde geliştirmektedir. ABD'nin bölgedeki diplomatik çabalarını artırarak hem Azerbaycan hem de Ermenistan ile dengeli ve güçlü ilişkiler kurması, Aras Vadisi ve Güney Kafkasya'da stratejik çıkarlarının korunması açısından büyük önem taşımaktadır. Azerbaycan'ın Vatan Muharebesini kazanması, Eskiden derinden desteklediği Ermenistan'ı giderek daha fazla savyunur hale getirmiştir. ABD, Aras vadisinde Rusya, İran ve Türkiye için huzur kaçıran bir devlet olarak Ermenistan'ı hazırlamaktadır. Afganistan'ın ikamesi, daha doğrusu İkinci bir İsrail gibi bir anlayışın içinde siyaset oluşturmaktadır. Ermenistan için ufukta NATO üyeliği görünmektedir.

AB: Avrupa Birliği'nin Aras Havzası ve Güney Kafkasya bölgesindeki varlığı, ABD ile olan rekabetini artırmakta ve bu durum Avrupa'nın bölgedeki çıkarlarına ters düşmektedir. Rekabet, İran İslam Cumhuriyeti için bölgede fırsatlar yaratabilir. Ancak, bu iki güç herhangi bir sebepten dolayı tutumlarını birleştirelirse, İran'a yönelik tehditlerin kapsamı derinleşecektir (Emamzadeh Fard, 2005: 92-96). 1990'larda Avrupa ve ABD, Orta Asya ve Kafkasya gibi bölgelerde iş birliği yerine daha çok ayrışma yönünde hareket etmişlerdir. Aras Vadisi ve Güney Kafkasya'da bu iki gücün yakınlaşması, İran'ın bu bölgedeki pazarlık gücünün sona ermesi, İsrail'in Kafkas ülkeleri ile daha fazla yakınlaşması ve İran'ın daha fazla izole olması anlamına gelebilmektedir. Avrupa'nın TRACECA gibi projeleri desteklemesi, İran'ın izafî konumunu risk altına sokabilmektedir. AB'nin Aras Vadisi'ne dönük jeopolitikaları, jeoekonomik temellidir.

Rusya: 1828 Türkmençay Antlaşması ile Rusya'nın Aras sınırlarına erişimi söz konusu olmuştur. Rusya'nın sınırları daha kuzeyden çizilmişse de, Güney Kafkasya'da varlığını sürdürme çabası içindedir. Bu bağlamda Kura-Aras Vadisi'nde uzaktan kontrol etme eylemlerine ve İran ile ilişkilerini sürdürmeye devam etmektedir. Rusya, Karabağ Savaşı sırasında doğrudan bir saldırganlık rolü üstlenmeyip, taraflar arasında arabuluculuk yaparak çatışmanın şiddetlenmesini engellemeye çalışmıştı. Ayrıca Ermenistan-ABD yakınlaşması, Rusya'yı Azerbaycan ile süreci dengeleme anlayışına itmiştir. Ancak, Ukrayna'daki savaş nedeniyle Rusya'nın Güney Kafkasya'daki konumu zayıflamıştır. Batı destekli olarak görülen Ermenistan liderliğine duyulan güvensizlik, Rusya'nın Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerini güçlendirme tercihine yol açmıştır. Rusya, Aras Vadisi ve Güney Kafkasya'daki çıkarlarını korumak için Azerbaycan ve Türkiye ile iş birliği yapmayı tercih etmektedir. Bu iş birliği, enerji kaynaklarının ve nakil hatlarının

güvenliğini sağlama, ekonomik ve askeri alanlarda ortaklık kurma amacı taşımaktadır. Özellikle Azerbaycan'ın zengin enerji rezervleri ve Türkiye'nin bölgedeki etkisi, Rusya'nın bu iki ülkeyle olan ilişkilerini öncelikli hale getirmektedir. Rusya'nın bu pragmatik yaklaşımı, Ermenistan ile olan geleneksel ittifakını ikinci plana itmiş ve bölgedeki yeni güç dengelerine uyum sağlamayı hedeflemiştir. İran'da Rusya'ya benzer siyaseti takip etmelidir. Rusya'nın yeni siyaseti bölgedeki nüfuzunu sürdürmesine yardımcı olurken, aynı zamanda Batı'nın etkisini sınırlamayı amaçlamaktadır.

İran yetkilileri, Zengezur Dehlizinin Rusya için stratejik ve ekonomik açıdan faydalar sağladığını belirtmektedir. Bu koridor sayesinde Rusya, tarih boyunca ilk kez demiryolu ile Türkiye'ye bağlanacak ve bu durum, özellikle Ukrayna krizi ve Rusya'nın Avrupa ve Amerika ile olan temaslarının benzeri görülmemiş yaptırımlar nedeniyle kesilmesi ışığında, daha da değerli hale gelmektedir. Yetkililer, Rusya'nın bu koridor sayesinde hem erişim yolları hem de ekonomik ve finansal ortaklar açısından Türkiye ile dostluğundan büyük fayda sağlayacağını vurgulamaktadır. Zengezur Dehlizi, iki ülke arasında kara bağlantısı kurmakla kalmayacak, aynı zamanda Putin'in projeyi desteklemesi Ankara'nın Kremlin'e olan desteğini de artıracaktır. Dehliz, Rusya'nın Gürcistan'dan geçmeden, Azerbaycan toprakları üzerinden Ermenistan'a demiryolu erişimini sağlayacak ve bu durum hem Moskova hem de Erivan için büyük öneme sahip görünmektedir (Ekonomi Dünyası, 2024).

Çin: Tarih boyunca, Çin ve Hindistan'dan başlayıp Avrupa'ya uzanan ticaret yolları, Avrupa'nın çeşitli ihtiyaçlarını karşılamada temel güzergahlardan birisidir. Bu yolların Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmesi, Avrupa'yı yeni yollar aramaya itmiş ve bu süreç "Coğrafi Keşifler" olarak adlandırılmıştır. Keşifler, Avrupa'nın dünya üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmiş ve kolonizasyon dönemini başlatmıştır. Yeni ticaret yollarının keşfi, kara yollarından deniz yollarına doğru bir kaymayı beraberinde getirmiştir. 21. yüzyılın ilk yarısından beri, bu kolonizasyon süreci farklı biçimlerde devam etmektedir. Modern zamanlarda, "Kuşak-Yol" ve "TRACECA" gibi projeler, ticaret rotalarının tekrar kara yollarına yöneldiğini göstermektedir. Bu projeler, ticaretin hızını artırmak ve yeni küresel ulaşım ağları oluşturmak için tasarlanmıştır. Özellikle tıpkı ipek yolunda olduğu gibi Zengezur bağlantılı demiryolu taşımacılığı, ticari malların daha hızlı ve verimli taşınmasını sağlamak amacıyla ön plana çıkmaktadır. Bu yeni ticaret yolları ve projeler, bazı bölgelerin lehine, bazılarının ise aleyhine işlemiştir. Örneğin, deniz yolları ve liman şehirleri lehine; kara yolları ve kervansaray şehirleri aleyhine sonuçlar doğurmuştur. 21. yüzyılda ise, demiryolu odaklı ticaret projeleri, kara içi bölgeleri ve demiryolu duraklarını yeniden önemli hale getirecektir. Çin, İpek Yolu'nun önemli olduğu dönemlerde olduğu gibi, küresel ticaretin merkezi olma hedefine ulaşmak istemektedir. ABD ise, Çin'in bu girişimlerini engellemek için çeşitli stratejiler geliştirmektedir. Bu iki süper güç arasındaki rekabet, yeni bir dünya düzeni oluşturma potansiyelini taşımaktadır. Çin'in Bir Kuşak Bir Yol projesi, Afro-Avrasya'daki ülkelerle iş birliği yaparak, bu ülkeleri ticaret ağlarına entegre etmeyi hedeflemektedir. Bu süreçte Türkiye, coğrafi konumu ile önemli bir rol oynayabilir ve tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi yeniden bir ticaret merkezi haline gelebilir (Akdemir ve İncili, 2024: 543-454).

Aras Vadisi, bu yeni ticaret ağları coğrafi konuma sahiptir. Bir Kuşak Bir Yol projesi kapsamında, demiryolu ağlarının genişlemesi, Aras Vadisi'nin toplayıcı ve dağıtıcı bir merkez olarak öne çıkmasını sağlayabilir. Bu da bölgenin ekonomik ve ticari anlamda yeniden canlanmasına katkıda bulunabilir.

Çin'in Aras Vadisi'ndeki amacı, Kuşak-Yol projesi kapsamında stratejik ve ekonomik avantajlar elde etmektir. Aras Vadisi, Orta Asya ile Kafkasya arasında bir köprü görevi görmektedir ve bu konum, Çin'in bölgedeki ticaret yollarını genişletme ve güçlendirme hedefleri açısından kritik öneme sahiptir. Çin'in temel hedefleri arasında ticari yolları güvence altına alarak transit sürelerini kısaltmak, enerji kaynaklarına erişimi kolaylaştırarak enerji güvenliğini artırmaktır. Orta Asya, Kafkasya ve Batı Asya ülkeleri ile ticari ilişkilerini güçlendirerek ekonomik etkisini artırmak, bölgedeki altyapı projelerine yatırım yaparak jeopolitik nüfuzunu ve diplomatik ilişkilerini güçlendirmek ve tarihi İpek Yolu güzergâhını modern altyapı ve lojistik ağlarla canlandırarak bölgenin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmak yer almaktadır. Çin; hedefleri doğrultusunda, Aras Vadisi'nde çeşitli altyapı projeleri ve ekonomik iş birliği anlaşmaları yaparak, bölgedeki varlığını ve etkisini artırmaya çalışmaktadır.

4. İnan'ın Aras Vadisi ve Güney Kafkasya Stratejisi: Jeopolitik Riskler ve Fırsatlar

Aras Vadisi, günümüzde İnan için stratejik bir değer taşımaktadır. Enerji nakliyatı açısından kritik bir geçiş güzergâhı olan Aras Vadisi, petrol ve doğalgaz boru hatlarının bölgedeki enerji kaynaklarının taşınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu potansiyele rağmen, çeşitli sebeplerden dolayı İnan tarafından değerlendirilememiştir. Jeopolitik açıdan da Aras Vadisi, İnan için riskler barındırmaktadır. Bölgedeki jeopolitik çatışma risklerinin temel nedenleri arasında etnik ve dini ayrılıklar (İslam-Hristiyanlık, Ermeni-Türk), sınır çekişmeleri ve güç dengelerinin değişmesi gibi faktörler bulunmaktadır. Bu durum, bölgede istikrarsızlığa ve potansiyel çatışmalara yol açabilir. Dolayısıyla, İnan'ın Aras Vadisi'nde potansiyel tehditlerin anlaşılması büyük önem arz etmektedir. Aras Vadisi, enerji nakliyatı açısından kritik bir geçiş güzergâhı olup petrol ve doğalgaz boru hatlarının taşınmasında önemli bir rol oynarken, İnan yetkilileri Zengezur Dehlizinin açılmasının ülkenin bölgesel jeopolitik önemini azaltabileceğini ve bu nedenle kendi stratejik çıkarlarını koruyabilmek için çok taraflı diplomatik çabalarını sürdürmek zorunda olduklarını belirtmektedirler. İnan yetkililerine göre, bu Dehliz'in açılması Türkiye ve Orta Asya Türk devletleri için önemli iletişim avantajları sağlayacak ve bu durum İnan'ın Türk devletleri için olan jeopolitik önemini olumsuz yönde etkileyebilecektir. Ayrıca, Zengezur bölgesinden geçmesi planlanan Doğu-Batı Dehlizinin Çin'i Avrupa'ya bağlaması, İnan'ın jeostratejik avantajlarını sadece bölgesel düzeyde değil, küresel düzeyde de zayıflatabilir. İnan yetkilileri, 1990'lı yıllardan itibaren ülkenin Doğu-Batı arasında önemli bir ulaşım merkezi olmayı hedeflediğini, ancak bu hedefin çeşitli nedenlerle gerçekleştirilemediğini vurgulamaktadır. İnan, 1990'lı yıllardan beri Pakistan, Hindistan ve Çin'e doğal gaz boru hattı projeleri ve Türkiye üzerinden Avrupa enerji pazarına ulaşmayı planlamış, ancak bu projeler çeşitli nedenlerle hayata geçirilememiştir. Yetkililere göre, Zengezur Dehlizinin açılması, İnan'ın bölgesel ve küresel jeopolitik ve jeostratejik önemini ciddi şekilde etkileyebilir. Bu nedenle İnan, kendi stratejik çıkarlarını koruyabilmek için çok taraflı diplomatik çabalarını sürdürmek zorundadır (İnan, analitik haberler, 2024).

2022'deki Dağlık Karabağ Savaşı'nın ardından Azerbaycan'ın zaferi ve bu bölgenin Azerbaycan'a katılmasıyla birlikte, Aras Vadisi ve Zengezur Dehlizi gibi stratejik konular bölgede yeni bir gerilime yol açmıştır. Azerbaycan, enerji nakil hatları ve ticaret yollarının güvenliği açısından Aras Vadisi'ni kritik bir öneme sahip görürken, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ise Türk Dünyası'na erişim açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Ermenistan ve İnan, Zengezur Dehlizinin etkileri nedeniyle stratejik zorluklarla

karşı karşıya kalmıştır. İran, bu Dehlizin ülkenin Ermenistan'a erişimini kısıtlayabileceği ve yeni jeopolitik sınırlamalar getirebileceği endişelerini taşımaktadır. Ayrıca, İran, bölgedeki diğer ülkelerin bu Dehlizi desteklemesini ve batılı güçlerin bu konudaki çıkarlarını da göz önünde bulundurarak, bölgesel çözümler aramaktadır. Diğer bölgesel aktörler de bu durumdan kendi çıkarlarına uygun sonuçlar elde etmeye çalışmaktadır. Rusya, Ukrayna savaşının ardından yeni ulaşım yolları arayışındayken, Türkiye Zengezur Dehlizinin canlandırılmasını desteklemekte ve Azerbaycan ile ilişkilerini güçlendirmektedir. Ermenistan ise batılı ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye yönelmiştir. İran, Azerbaycan ve Türkiye'nin bölgesel stratejileri arasında bir denge kurmaya çalışırken, bu süreçte Ermenistan ve diğer bölgesel aktörlerin de rolü önemlidir (Siyasi ve Uluslararası Çalışmalar Merkezi, 2024).

İran için Zengezur Dehlizinin İran üzerinden geçmesi, İran'ın bölgedeki transit ülke rolünü güçlendirecek ve ekonomik fırsatlar yaratabilecektir. İran, bölgesel iş birliğini artırarak Kafkasya'daki jeopolitik önemini sağlamlaştırabilecektir. İran, Dehlizin barışçıl ve karşılıklı fayda sağlayacak şekilde kullanılmasını savunmaktadır. İran, tehdit ve işgal yerine iş birliği ile bölgesel ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu koridor, İran için ekonomik faydalardan ziyade güvenlik avantajları sağlamaktadır. İran, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki anlaşmazlıkların azalması ve transit yolunun güvenliğinin sağlanması durumunda bu koridordan yararlanacaktır. İran, bu tür bir güvenlik garantisinin sağlanması koşuluyla Dehlizi desteklemekte ve bundan olumlu bir şekilde yararlanmaktadır.

Tüm bu zorluklara rağmen, Aras Vadisi'ndeki bölgesel aktörleri bir araya getirecek ana tema, bölgede oluşturulacak olan ticari birliktir. Özellikle Zengezur Dehlizi üzerinden geçecek olan ticari yollar ve tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması, bölgenin ekonomik kalkınması için büyük fırsatlar sunacaktır. Ancak, bu ticari faaliyetlerin bölgede İran'a karşı duran aktörler, özellikle ABD ve İsrail tarafından rahatsız edici bulunması, potansiyel riskler taşımaktadır. Bu aktörler, bölgede ticari eylemleri provoke edecek faaliyetlerde bulunabilirler, bu da bölgesel istikrarı tehdit edebilir. Aras Vadisi, İran için hem stratejik fırsatlar hem de ciddi jeopolitik riskler barındıran bir bölgedir. Bölgede oluşturulacak ticari birlik, ekonomik kalkınma için umut vadederken, dış aktörlerin provoke edici faaliyetleri potansiyel bir risk unsuru olarak değerlendirilmelidir. Aras Vadisi'nin stratejik önemi ve potansiyel riskleri dikkate alındığında, İran'ın bu bölgede dikkatli ve dengeli bir politika izlemesi gerekmektedir. Bölgedeki etnik ve dini ayrılıklar ile jeopolitik riskler göz önünde bulundurularak, Aras Vadisi'nde sürdürülebilir bir ticaret ve iş birliği ortamı yaratılması, İran'ın bölgedeki çıkarlarını koruması açısından zorunludur.

Kalantari ve Kavaniyar'a göre (2021: 198), İran İslam Cumhuriyeti'nin Güney Kafkasya ve Aras Havzası'ndaki tehdit unsurları şu şekilde:

- İran'ın bölge ülkeleri tarafından enerji ve ulaştırma alanında jeopolitik olarak aşındırılması ve dışlanması, örneğin İran'ın altyapı projelerinden çıkarılması ve İran üzerinden geçmeden ülke çapında uluslararası boru hatlarının geliştirilmesi.
- Bölge ülkelerinin NATO ve ABD ile güvenlik ve askeri alandaki iş birliği ve katılımı, örneğin askeri üslerin sağlanması, personel ve silah transferi gibi.

- Küresel düzeydeki olumsuz propaganda kampanyalarının etkisiyle, İslam Cumhuriyeti'nin merkezîyetçi eğilimlerine karşı artan bir karşı siyaset yürütülmekte ve İran'daki etnik, dini, mezhebi ve dilsel azınlıkların rejime olan bağlılığı zayıflatılmaktadır.
- İsrail ve Türkiye dışındaki NATO üyesi diğer devletlerin bölgedeki faaliyetleri, örneğin teknik ve askeri iş birliğinin artması ve ekonomik anlaşmalar gibi.
- Goble Planı gibi bölgede toprak değişimi ve sınırların değiştirilmesi.

Kafkasya sorunları uzmanı ve Kafkasya Çalışmaları Vakfı CEO'su Jafar Khasha, Hamshahri gazetesine, İran'ın son tatbikatını anlatırken bunları söylemiştir: Goble Planı veya Toprak Takası Planı, Karabağ krizini çözmek için önerilen planlardan biriydi. Bu plana göre, İran sınırında bulunan Güney Ermenistan toprakları, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne devredilecek ve bu şekilde ana topraklar Nahçıvan'a bağlanacak, karşılığında ise Karabağ Ermenistan'a devredilecekti. Bu plan özellikle İran'ın karşı çıktı. Çünkü İran ile Ermenistan arasındaki kara bağlantısını kesiyor ve İran'ın Karadeniz ve Avrupa'ya erişimini Azerbaycan Cumhuriyeti'nin iradesine bağlı hale getiriyordu. İran'ın karşı çıktığı ve Ermenistan ile kara bağlantısının kesilmesi, belki de daha doğru bir politika olabilir. Çünkü Ermenistan'ın NATO üyesi olması ya da ABD himayesi en büyük sorunu İran'a yönelik olacaktır. İran bu planı İran karşıtı bir plan olarak görüyordu. Plan, o dönemde başarı elde edemedi, ancak son aylarda Karabağ'daki Zengezur dehlizinde belirsizlik ve ateşkes anlaşması çerçevesindeki müzakereler nedeniyle yeniden gündeme gelmektedir. Bu plan bölgedeki ülkeler, özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye tarafından aktif bir şekilde destekleniyor, ancak İran'ın bugüne kadar planın uygulanmasını engelleyen siyasi ve pratik pozisyonları var (Hosseini, 2021). İran'ın ısrarla Ermenistan ile siyasetini hala sıkı tutması, ABD ve Fransa'nın güdümünde olan Ermenistan'a erişimi taktik olarak desteklemesi, sıfır toplam bir oyunu benimsediğinin en açık göstergesidir. Bu durumun yanı sıra, Zare'e göre (2003:161-175), bölgedeki etnik çeşitlilik ciddi krizlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur ve bu krizlerin İran'a yayılma ihtimali her zaman mevcuttur. Dağlık Karabağ ve Ermenistan krizi, bu bağlamda önemli bir tehdit olarak belirtilmelidir.

İran İslam Cumhuriyeti'nin 1984 yılından beri dış politika yönü, ülkeyi dış dünyaya açmak olmuştur. İmam Hameney'in belirttiğine göre bu yaklaşımın temeli, tüm ülkelerle mantıklı ve sağlıklı ilişkiler kurmaktır ve amacı ise ideolojik çıkarlara hizmet etmektir (Ramazani, 2004: 59). Çok kutuplu sistemlerin ortaya çıkması ya da tek kutupluluğa yönelik çok kutupluluğun oluşması nedeniyle kendine yetebilme koşulları, İran'ın dış politikasını etkilemiş ve İran İslam Cumhuriyeti'nin yeni koşullara uyum sağlamaya çalışmasına neden olmuştur. İran, tecridi sona erdirerek birlik ve uzlaşma politikalarını benimsemiş ve bu doğrultuda özellikle Rusya gibi Amerika'nın rakip güçleriyle iş birliğine yönelmiştir (Haj Yusefi, 2002: 1021-1025). İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'na göre, ülkenin küresel ve bölgesel konumları açısından dış politikası genel olarak şu şekilde ifade edilebilir. Küresel boyutta hâkimiyet ve tahakkümün reddi, aktif ve bağımsız devlet rolü, askeri güce ve savunmacı ve saldırgan olmayan hedeflere dayalı dış politika, silah kontrolüne inanç politikası, kitle imha silahlarının üretiminin yasaklanması ve nükleer enerjinin barışçıl kullanımı sayılabilir. Bölgesel boyutta, özellikle Kafkasya ve Orta Asya'nın vurgulanmasıyla ekonomik, sosyal ve siyasi boyutlarda bölgesel iş birliği ortamı oluşturmak, bölge yönetimlerinin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü konusunda hareket etmek gibi

çözüm odaklı yaklaşımlar benimsemiştir. Ayrıca, Hazar Denizi'nin hukuki rejimi formüle edilmeli ve gerilimi azaltıcı atmosfer oluşturulması için Hazar Havzası'ndaki kıyı hükümetlerinin anlaşması ilkesi önemlidir (Holiday, 1996: 79). Bütün önemli dış siyaset eğilimlerine rağmen İran devletini tanımlayan “dini kimlik” için risk olarak gördüğü, Türkiye-Azerbaycan eksenli “milli kimlik” vurgusu nedeni ile benzer inanca sahip olduğu Azerbaycan'a mesafeli duruşu, İran'ın dış siyasetinde zaaf oluşturmaktadır. Sıfır toplamlı oyunun bir boyutu da Azerbaycan'a olan mesafedir. Oysa Batı'nın kuşatması altındaki İran için Azerbaycan'ın ek destek güç olabileceği siyaseti öngörülmelidir.

İran'ın bu dış politika ilkelerine göre Aras Vadisi'nde izlemesi gereken politika şu şekilde şekillenmelidir: İran'ın Aras Vadisi'nde izlemesi gereken politika, bölgesel iş birliğini artırmak, istikrarı sağlamak ve bölgedeki tüm aktörlerle sağlıklı ilişkiler kurmak üzerine odaklanmalıdır. İran, Aras Vadisi'nde ekonomik iş birliği projelerine yatırım yaparak, bölgedeki ticaret ve enerji nakliyatını geliştirmelidir. Bu süreçte, Rusya ve Çin gibi büyük güçlerle iş birliğini derinleştirerek, Amerika'nın bölgedeki etkisini dengelemeye çalışmalıdır.

İran, bölgedeki etnik ve dini ayrılıkların (İslam-Hristiyanlık, Ermeni-Türk) yarattığı gerilimleri azaltmak için diplomatik çabalar sarf etmeli ve bu ayrılıkların çözümüne yönelik uzlaşılı politikaları geliştirmelidir. Ayrıca, sınırların belirsizliği ve güç dengelerinin değişmesi gibi jeopolitik risklere karşı proaktif bir yaklaşım benimsemelidir. Bölgedeki toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına saygı gösteren bir politika izlemek, İran'ın Aras Vadisi'ndeki etkisini artıracaktır. Bölgedeki ticari faaliyetleri artırmak ve ekonomik kalkınmayı teşvik etmek amacıyla, Zengezur Dehlizi ve tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması gibi projelere önem verilmelidir. Ancak, bu ticaretin İran'a karşı duran aktörler, özellikle ABD ve İsrail tarafından rahatsızlıkla karşılanacağı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle, İran'ın bölgedeki ticari eylemleri provoke edecek faaliyetlere karşı dikkatli olması ve bu tür riskleri minimize edecek stratejiler geliştirmesi gerekmektedir. Dolayısıyla İran'ın Aras Vadisi'nde izleyeceği politika, bölgesel iş birliğini teşvik eden, ekonomik kalkınmayı destekleyen ve jeopolitik riskleri yönetmeye yönelik dengeli ve stratejik bir yaklaşımı içermelidir.

İran'ın Aras Vadisi ve Zengezur Dehlizindeki Stratejik Hedefleri:

- *Enerji Kaynaklarının Kontrolü:* İran'ın enerji stratejisi daha çok enerji nakliyatının güvenliği ve enerji altyapısının kontrolü üzerine odaklanmaktadır. Aras Vadisi'nden geçen petrol ve doğalgaz boru hatları, enerji kaynaklarının bölgedeki ülkelerden diğer pazarlara taşınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, İran'ın hedeflerinden biri, bu yolların güvenliğini sağlamak ve kontrolünü elinde tutmaktır. Enerji nakliyat yollarının güvenliği, enerji ihracatının sürekliliği ve bölgesel enerji piyasalarındaki etkinliği açısından büyük öneme sahiptir.
- *Ekonomik İş Birliği ve Ticaret:* Aras Vadisi, İran'ın komşu ülkelerle ekonomik iş birliği ve ticaretin geliştirilmesi için önemli fırsatlar sunmaktadır. Özellikle Zengezur Dehlizi, bu bağlamda dikkate değer bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. Zengezur Dehlizi'nin yeniden canlandırılması, tarihi İpek Yolu'nun modern bir versiyonu olarak bölgedeki ticaret akışını önemli ölçüde artırabilir. Bu koridor, İran'ın Avrupa ve Asya pazarlarına daha hızlı ve doğrudan erişimini sağlayarak, bölgedeki ekonomik entegrasyonu ve iş birliğini

güçlendirecektir. Ayrıca, bu ticaret yollarının geliştirilmesi, İran'ın komşu ülkelerle ekonomik ilişkilerini derinleştirerek, bölgesel istikrar ve refaha katkıda bulunacaktır.

- *İzafî Konumun Güçlendirilmesi:* Aras Vadisi, İran'ın bölgesel etkisini artırma ve komşu ülkelerle ilişkilerini yönlendirme yeteneğini desteklemektedir. İran; Aras Vadisi ve Zengezur'da güçlü bir varlık göstererek, bölgedeki dengeyi kendi lehine çevirmeyi amaçlamaktadır. Bu siyasi duruş, İran'a Kafkasya ve Orta Asya'daki enerji kaynakları ve ticaret yolları üzerinde daha fazla kontrol sağlama girişimidir. Ayrıca, İran'ın bu bölgede etkin bir aktör olması, Batı'nın ve diğer bölgesel rakiplerin etkisini dengelemek açısından da kritik bir rol oynamaktadır. Ama bu kapasite doğru ve etkin kullanılamamaktadır.
- *Güvenlik ve Savunma:* Aras Vadisi, İran'ın kuzeybatı sınırını teşkil etmesi nedeniyle savunma ve güvenliği önem taşımaktadır. Bu nedenle, İran'ın bölgedeki askeri varlığını güçlendirmesi ve savunma kapasitesini artırması, stratejik hedeflerinden biridir. Bölgedeki jeopolitik gerilimler ve etnik-dini çatışmalar göz önünde bulundurulduğunda, İran'ın güvenlik stratejisi, bölgedeki istikrarı sağlamak ve olası tehditlere karşı hazırlıklı olmak üzerine odaklanmaktadır. Bu çerçevede, İran'ın savunma ve istihbarat faaliyetlerini artırarak, bölgedeki askeri ve güvenlik varlığını pekiştirmesi doğaldır.
- *Bölgesel İş Birliği ve Diplomasi:* Aras Vadisi, İran'ın bölgesel iş birliği ve diplomasi çabalarının merkezinde yer almaktadır. İran, bölgedeki diğer ülkelerle iş birliği yaparak güvenlik, ekonomi ve enerji gibi konularda ortak çıkarları teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Bu strateji, bölgesel istikrarı ve güvenliği artırmak için ortak projelerin ve diplomatik girişimlerin geliştirilmesini içermektedir. Hazar Denizi'nin hukuki rejiminin formüle edilmesi ve Hazar Havzası'ndaki kıyı devletleri arasında gerilimi azaltıcı anlaşmaların yapılması, İran'ın bölgesel iş birliği hedefleri doğrultusunda önemli adımlardır. Ayrıca, İran'ın bölgesel diplomasisi, komşu ülkelerle karşılıklı bağımlılığı artırarak, bölgedeki barış ve istikrarı sağlamayı hedeflemelidir. İran dış siyasetinde; Batı'ya angaje Ermenistan ile geliştirilecek her türlü girişimin, uzun vadede jeopolitik risk olarak geri döneceği aşikardır. İran günümüz koşullarında kayıtsız şartsız Türkiye ve Azerbaycan'ı önceleyen siyaset gütmelidir.

Bu stratejik hedefler, İran'ın bölgesel ve küresel düzeyde etkili bir aktör olarak konumunu pekiştirmesi açısından kritik öneme sahiptir.

Sonuç

Aras Vadisi, İran için stratejik bir değere sahip olup, enerji nakliyatı ve ticaret açısından kritik bir geçiş güzergâhıdır. Bölgedeki enerji nakliyat yollarının güvenliği, İran'ın enerji ihracatının sürekliliği ve bölgesel enerji piyasalarındaki etkinliği açısından büyük öneme sahiptir. Ancak, bölgedeki etnik ve dini ayrılıklar, sınırların belirsizliği ve güç dengelerinin değişmesi gibi jeopolitik riskler, Aras Vadisi'ni potansiyel yarışma sahası haline getirebilmektedir.

Bu bağlamda, İran'ın Aras Vadisi'ndeki jeopolitik riskleri yönetmek için çeşitli stratejiler geliştirmesi gerekmektedir. Bu stratejiler arasında diplomatik çözümler, sınır güvenliğinin güçlendirilmesi, bölgesel iş birliklerinin artırılması ve uluslararası normlara uygun hareket etmek önemli

rol oynamaktadır. Ayrıca, İran'ın bölgedeki etkisini artırmak için ekonomik kalkınma projeleri ve sosyal istikrarı sağlama çabaları da gerekmektedir. Bu çerçevede, Aras Vadisi'nin İran için günümüzde faydasız olması, ancak jeopolitik çatışmaların risklerini barındırması görülmektedir.

Bölgesel aktörler açısından bakıldığında, Türkiye, İran ve Azerbaycan gibi ülkeler, Aras Vadisi'ni sınır güvenliği, ticaret ve enerji nakil hatlarının korunması açısından önemli bulmaktadır. Türkiye için bu bölge, doğu sınırının güvenliğini sağlama ve bölgesel iş birliğini artırma fırsatları sunmaktadır. İran ise, kuzeybatısındaki bu bölgeyi kendi sınır güvenliği ve bölgesel nüfuzunu genişletme aracı olarak görmektedir. Aras Vadisi, Azerbaycan için enerji nakil hatları ve ticaret yollarının güvenliği, Türkiye-Azerbaycan içinse Türk Dünyası'na erişim açısından kritik öneme sahiptir.

Küresel aktörler, özellikle Rusya ve ABD, Aras Vadisi'ndeki gelişmeleri yakından izlemektedir. Rusya, Kafkasya'daki etkisini sürdürmek ve bölgedeki enerji koridorlarını kontrol altında tutmak isterken, ABD'nin bölgedışı bir süper güç olarak, bölgenin petrol ve doğal gaz kaynakları üzerinde tasarruf isteği büyük karışıklıklara neden olmaktadır. ABD Hazar Denizi ve Ortadoğu kaynaklarının, kuzey-güney yönlü taşınmasını istemektedir. İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan enerji kaynaklarının Rusya'ya, Çin'e AB'ye doğru yönelmemesini sağlamak Hint okyanusuna ya da Doğu Akdeniz kıyılarına (Hayfa'ya) taşımak, ABD için Milli stratejidir. ABD için önemli olan gaz kaynaklarının kendisinin kullanımı değil, Rusya'nın Çin'in hâkimiyetinde olmamasıdır.

İran, Aras Vadisi'nde bölgesel iş birliğini artırarak ekonomik kalkınmayı teşvik etmeyi ve bu süreçte Rusya ve Çin gibi büyük güçlerle iş birliğini derinleştirerek, ABD'nin bölgedeki etkisini dengelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, İran'ın bu bölgedeki stratejik hedefleri arasında enerji nakliyatının güvenliği, ekonomik iş birliği projelerine yatırım, konumun güçlendirilmesi ve bölgesel diplomasi çabalarının artırılması yer almaktadır. Bu stratejik hedeflere ulaşmak için İran'ın bölgedeki etnik ve dini ayrılıkları azaltmaya yönelik uzlaşma politikaları geliştirmesi ve sınırların belirsizliği gibi jeopolitik risklere karşı proaktif bir yaklaşım benimsemesi gerekmektedir. Ticaret ve iş birliği ortamını güçlendirmek, İran'ın Aras Vadisi'ndeki çıkarlarını koruması açısından hayati öneme sahiptir. Zengezur Dehlizi ve tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması gibi projelere önem verilmesi, bölgedeki ticaretin artırılmasına ve ekonomik entegrasyonun güçlenmesine katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda, Zengezur Dehlizi özel bir öneme sahiptir. Ermenistan, bu koridor üzerinde kontrol sağlamak istemektedir. Öte yandan, Türkiye bu Dehlizi, Azerbaycan ile ilişkilerini güçlendirmek ve Asya, Avrupa ve Batı Asya arasındaki bağlantıdaki merkezi rolünü pekiştirmek için bir fırsat olarak görmektedir. Ayrıca, Türkiye Hazar Denizi üzerinden uluslararası taşımacılık hattını aktif hale getirerek, Türk Devletleri Teşkilatı'nın (resmi üyeler: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Özbekistan; gözlemci üyeler: Macaristan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) rolünü genişletmeyi amaçlamaktadır. İran'ın dış politikasında, Şiiliğin yanında, nüfusunun çoğunluğunun tabii olduğu Türk kimliğini de ön plana çıkarması, gelecekte Türk Devletleri Teşkilatının bir üyesi olması, konumunu güçlendirecektir. Hem de ABD ambargosu eksenine karşı yeni siyaset alanı elde etmiş olacaktır. Aras Vadisi, Türkiye'nin Azerbaycan ile doğrudan kara bağlantısı kurma planlarında stratejik bir geçit olarak görülmektedir. Türkiye, bu vadi üzerinden ticaret ve enerji nakil hatlarını güvence altına almak istemektedir. İran ise, bu bölgedeki etkinliğini artırarak hem Azerbaycan'ın hem de Türkiye'nin etkisini dengelemeye

çalışmaktadır. Oysa İran için doğru politika, ABD-Fransa güdümündeki Ermenistan'a karşı Türkiye ve Azerbaycan'a yakın olmaktır.

Jeopolitik hedeflerin ötesinde, Aras Vadisi'ne dair su kaynaklarının etkili, sürdürülebilir paylaşımı ve yönetimi gereklidir. Günümüzde bu paylaşım ve yönetime dair etkili hukuksal bir düzenleme bulunmamaktadır. Bu bağlamda Aras Vadisi'ne kıyıdaş ülkelerin nüfus, sanayi, tarım, içme suyu vb. ihtiyaç ve niteliklerine bağlı olarak yeni bir hukuksal düzenleme gerekmektedir. Aras Vadisi'nde su paylaşım sorunu için, Aras Nehri'nin su kaynaklarının ülkelerin nüfuslarına göre tahsis edilmesi önerisi, su kaynaklarının daha adil ve sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasını sağlayabilir. Bu yaklaşım, demografik faktörlerin su yönetiminde dikkate alınmasını teşvik ederek, suyun etkin ve verimli kullanımını artıracaktır. Böylece, su kaynaklarının dağılımı daha dengeli bir hale gelecek ve bölgedeki ülkeler arasında su paylaşımı konusundaki gerilimler azalabilecektir. İran havzadaki en nüfuslu ülke olması nedeniyle Aras Nehri'ne en çok ihtiyaç duyanıdır. Bu bağlamda Aras Nehri'ne dair su paylaşım konusuna yeni bir hukuksal düzenleme yapılmalıdır.

Bölgedeki su kaynaklarının yönetiminde demografik faktörlerin göz önünde bulundurulması, suyun adil bir şekilde dağıtılmasını sağlamanın yanı sıra, su kıtlığı ve bununla bağlantılı sorunların da önüne geçilebilir. Bu sayede, bölgede yaşayan insanlar arasındaki yaşam kalitesi farkları minimize edilecek ve su kaynaklarının sürdürülebilirliği korunacaktır. Bu bağlamda, Aras Nehri havzasındaki ülkeler arasında yapılacak iş birliği ve ortak yönetim mekanizmaları, su paylaşımı konusundaki anlaşmazlıkların çözümüne katkı sağlayabilir. Bu tür bir iş birliği hem su kaynaklarının korunmasına hem de bölgesel barış ve istikrara önemli bir katkı sunacaktır. Suyun adil dağılımı, bölgedeki kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesine ve toplumsal refahın artırılmasına olanak tanıyacaktır.

Kaynakça

- Akdemir İ.O., (2011). "Global energy circulation, Turkey's geographical location and petropolitics" Elsevier Procedia V:19, P:71-80 [www.sciencedirect.com /science?_ob..../cdarticle.pdf](http://www.sciencedirect.com/science?_ob..../cdarticle.pdf), <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.05.109>
- Akdemir, İ. O., & İncili, Ö. F., (2024). Kuşak-yol projesi kimin için? Çin'e karşı Türkiye, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34(2), 451-468.
- Asatryan, G. S., (2002). Armenia and security issues in the South Caucasus, *Connections*, 1(3), 21-30.
- Atai, F., (2012). ایران و کشورهای قفقاز جنوبی (İran ve Güney Kafkasya ülkeleri), *Merkezi Avrasya Çalışmaları*, Hukuk ve Siyasal Bilimler Üniversitesi, sayı 10, 119- 136.
- Atai, F., (2009), "the Dynamics of Bilateral Relations in the South Caucasus: Iran and Its North neighbors", *China and Eurasia Forum Quarterly*, Vol. 7,(3), 115-128.

- Atai, F., (2006). The Ethnic Issue in the Relations between Iran and the Republic of Azerbaijan, *Regional Security Issues*, 2.
- Babai, S., Soltani, M., (2017). İran İslam Cumhuriyeti'nin güvenlik ortamının zorluklarını ve bunun ülkenin çevre güvenliği üzerindeki etkisini analiz etmek, sınırlardaki etnik grupların ayrılıkçı ruhunu vurgulamak, *Sınır Çakışmaları Araştırmaları Dergisi*, 133-166.
- Coşkun, E., (2020). *Iğdır'da Yaşayan Azerbaycan Türklerinin Yaşam Tarzının Kültürel Coğrafya Açısından İncelenmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bölgesel Coğrafya Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Davutoğlu, A., (2008). "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007", *Insight Turkey*, Vol. 10, (1), 77-96.
- Dehghan Trazjani, M., (2000), *Iran's Foreign Relations and Neighbors I in the Second Decade of the Islamic Revolution*, Tehran: Soroush.
- Emamzadeh Fard, P., (2005). افزایش زمینه های همگرایی در برداشتها و مناسبات اتحادیه اروپا و آمریکا (Avrupa Birliği ve ABD'nin görüş ve ilişkilerinde yakınsama alanlarının artırılması), 3.Uluslararası Güvenlik Kitabı, فرصتها، تهدیدات و چالشهای فراروی امنیت جمهوری اسلامی ایران (İran İslam Cumhuriyeti'nin güvenliğinin karşı karşıya olduğu fırsatlar, tehditler ve zorluklar), Abrar Çağdaş Kültür Uluslararası Çalışmalar ve Araştırma Enstitüsü, Tahran.
- Erkan, S., (2010). İran'a yabancı ülke müdahaleleri (1907-1921), *Akademik Ortadoğu*, 5(1), 91-117.
- Haj Yusefi, A., (2002). نظریه والتز و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران (Waltz teorisi ve İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikası), *Dış Politika Dergisi*, 2.
- Halliday, F., (1996). *Condemned to React, Unable to Influence: Iran and Transcaucasia*, London, UCL Press.
- Hasanov, A., (2012). *Jeopolitik*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık.
- Honigmann, E., (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı: Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'eKadar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ismayilov, İ., (2010). *Nagorno Karabakh: Ethnic Conflict or Geopolitics? Exploring the Dispute Between Armenia and Azerbaijan*, Londra: Lambert Academic Publishing.
- Ištoković, A. (2010). https://ru.wikipedia.org/wiki/:Aras_river_valley_-_panoramio.jpg, Koordinatlar: 38° 59' 6" Kuzey. w. 45° 28'5 3. 44" adresinden alındı.

Sıfır Toplamlı Oyun: İran'ın Aras Vadisi-Zengezur Jeopolitikaları

- Işıklı, M., (2018). Urartu Krallığının kuzey yayılımı ve Orta Aras Havzası, D. Türker Çelik (Ed.), Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Sempozyumu (3-23 içinde), (Nahçıvan, 17-19 Kasım 2016), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, Cilt 1, s. 1/1088.
- Javadiarjmand, M.J., Fallahi, E., (2015). بررسی تطبیقی سیاست خارجی ایران و ترکیه در قفقاز جنوبی با تأکید بر ارمنستان و جمهوری آذربایجان (Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti vurgusuyla İran ve Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki dış politikasının karşılaştırmalı bir çalışması), *Merkezi Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 2, ss. 211-228.
- Kalantari, F., Kavianifar, P., (2021). پوشش های تهدیدزای منطقه قفقاز جنوبی علیه امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران (Güney Kafkasya konumu ve karşı tedbirler yoluyla İran İslam Cumhuriyeti'ne yönelik tehditler), *Afaq Emniyet Bilimsel Dergisi*, 52.
- Kelanteri, J., Hekmetara, H., (2020). دیپلماسی آب و اختلاف های آبی در منطقه قفقاز جنوبی (Güney Kafkasya bölgesinde su diplomasisi ve su anlaşmazlıkları), *Çevre Bilimi Çalışmaları*, 3, (5), s. 2869-2879.
- Koçyiğit Türk, M., (2024). Kafkasya'dan Maverayı Kafkasya'ya Türkiye İçin Jeopolitikalar, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi.
- Koolae, E., (2010A), *Politics and Government in Central Asia*, Tehran: SAMT.
- Mirzaei, M., ve diğerleri, (2020). Sınır ötesi arazi örtüsü değişiklikleri ve bunun su krizi üzerindeki etkileri: Aras Nehri vaka çalışması. (Trans-boundary land cover changes and its influences on water crisis: Case study of the Aras River), *Applied Geography*, 124, 102323.
- Ramazani, R. (2004). چارچوب تحلیلی بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران (İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasına ilişkin analitik çerçeve), Tahran: Ney Yayınları.
- Sadegh-Zadeh, K. (2008). Iran's strategy in the South Caucasus Caucasian review of International Affairs, 2, (1).
- Sajjadpour, M.K. (2002). سیاست خارجی (Dış Politika), Cilt 11, Tahran: Dışişleri Bakanlığı Yayınları.
- Sinkaya, B. (2012). İran'ın Kafkasya politikası, M. Aydın İçinde, *Kafkasya'da Değişim Dönüşüm (Avrasya Üçlemesi I)* (s. 229-256 içinde), Ankara: Nobel Yayın.
- Şeker, Ş. (2021). İran ve güney kafkasya: pragmatist bir dış politika, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 1-14.
- Tanrısever, O. F., & Sakal, H. B. (2022). *Water, Energy and Environment in Eurasia*, Nevşehir: Kapadokya Üniversitesi Yayınları.
- Tuncel, M., (1991). Aras. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C:3, 332-335.

- Vosugi, S., (2008). تهدیدات امنیتی جمهوری اسلامی ایران در منطقه قفقاز جنوبی (Iran İslam Cumhuriyeti'nin Güney Kafkasya bölgesindeki güvenlik tehditleri), *Siyasi ve Uluslararası Araştırma Dergisi*, 101-116.
- Zeb, R., (2005). حضور فعال نظامی آمریکا در گرجستان و آذربایجان و تأثیر آن بر ایران و روسیه (Gürcistan ve Azerbaycan'daki aktif Amerikan askeri varlığı ve bunun İran ve Rusya üzerindeki etkisi), 11. Uluslararası Orta Asya ve Kafkasya Konferansı Bildirileri, Tahran: Dışişleri Bakanlığı Yayınları.
- Zare, A., (2003). تأثیر نظام امنیت بین الملل در منطقه قفقاز بر امنیت جمهوری اسلامی ایران (Kafkasya bölgesindeki uluslararası güvenlik sisteminin İran İslam Cumhuriyeti'nin güvenliğine etkisi), Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası ilişkiler Fakültesi.

Web Siteleri:

- Blandy, C. W., (2008). "Azerbaijan: Is War over Nagorno - karabakh an Rrealistic Option?" Advanced Research and Assessment Group. Available at: <http://www.isn.ethz.ch/isn/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-bele2c24a6a8c7060233&lng=en&id=87342>, (Accessed on: 9 April 2013).
- Ekonomi Dünyası, (2024). "Zangzor Dehlizinin İran ekonomisine sıfır etkisi." (اثر صفر کریدور زنگزور) 25.07.2025), *بر اقتصاد ایران*, Erişim: 25.07.2024, <https://donya-e-eqtesad.com/>
- Hamshahri, M. H., (2021). "Göbel planı; Dağlık Karabağ krizinin çözümünde İran'a karşı." (طرح گوبل؛ 26.10.2021), *ضد ایران در حل بحران قرهباغ*, Erişim tarihi:15 Mayıs 2024, <https://newspaper.hamshahrionline.ir/id/143780/%D8%B7%D8%B1%D8%AD>
- İSNA, (2023), "İran'ın Zangzor Dehlizinin oluşturulması ve ülke topraklarından geçilmesi konusundaki tutumu." İSNA, İran Öğrenci Haber Ajansı, 30.09.2023, Erişim: 26.07.2024), [https://www.isna.ir/news/Taner, Refika ve Asım Bezirci \(1981\). *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. İstanbul: Gözlem](https://www.isna.ir/news/Taner,Refika%20ve%20Asım%20Bezirci%20(1981).%20Edebiyatımızda%20Seçme%20Hikâyeler.%20İstanbul:%20Gözlem)
- İran, Analitik Haberler, (2023). "İran Zangzor Dehlizinin açılmasına neden karşı çıkıyor." (چرا ایران) 29.09.2023), *مخالف گشایش کریدور زنگزور است؟*, Erişim Tarihi:25.07.2024, <https://www.aa.com.tr/>
- Siyasi ve Uluslararası Çalışmalar Merkezi, (2024). "Zangzor Dehlizi ve hâlâ masada olan seçenekler." (های که همچنان روی میز است کریدور زنگزور و گزینه) Mazaheri, M.M, (09.03.2024). Erişim Tarihi:25.07.2024, <https://www.ipis.ir/portal/subjectview/>